

‘Vanden eedt op het heylige evangelie’

Het ‘Roode Previlegie-boek’ en de Blijde Inkomste

Jos Koldewei

Het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch geeft binnenkort een van de zeer kostbare stedelijke archivalia, het zogenoemde ‘Roode Previlegie’-boek uit handen: het Noordbrabants Museum zal het als langdurig bruikleen gaan tonen. Een vitrine met speciale voorzieningen voor licht en klimaat wordt daarvoor klaargemaakt.

Het *Roode Previlegie-boek* is een gecompliceerd geheel daterend uit de vijftiende en zestiende eeuw, dat omstreeks 1580 werd ingebonden. Voor Den Bosch is het een uitermate belangrijk manuscript, zowel wat de geschreven inhoud van de heel verschillende bijeengebrachte teksten betreft als wat de symbolische rol aangaat die dit boek voor de stad heeft.

Op de tentoonstelling *In Buscoducis* (1990) werd het te globaal beschreven en de zwaar beschadigde miniatuur werd toen behoorlijk verkeerd gedateerd. In het hierna afgedrukte artikel wordt een eerste stap gezet ter correctie, waarin vooral ook wordt ingegaan op de rol van dit *Roode Previlegie-boek* bij de ‘Blijde Inkomsten’ van de

Bourgondische hertog als Hertog van Brabant te 's-Hertogenbosch. In een latere bijdrage zal Valentijn Paquay, die het boek vanuit het Stadsarchief nauwkeurig onder de loep nam, hierop ingaan.

In oktober 1549 schreef de magistraat van 's-Hertogenbosch aan het stadsbestuur van Maastricht hoe de Blijde Inkomste van Philips II als toekomstig hertog van Brabant drie weken eerder in die Brabantse hoofdstad was verlopen.¹ De Maastrichtenaren hadden om zo'n relaas gevraagd om zich beter te kunnen voorbereiden op het bezoek van de jonge kroonprins, dat daar in juni 1550 zou volgen.² Na een imponerende entree van de *Prinselycke Excellentie* op 22 september te 's-Hertogenbosch, had op 23 september een plechtige misviering in de Sint-Janskerk plaats gevonden, waarna Philips op een podium voor het stadhuis *blootshoofs ... opt heylige evangelium den eedt ... gedaen heeft*. Drie vertegenwoordigers van de stad Den Bosch hebben vervolgens van hun kant *den Princhen wederomme den behoirlicken eedt gedaen*.

Eed op 'grondwet'

Meer gedetailleerd staan de Bossche plechtigheden beschreven in de instructie die in 1599 werd opgesteld met het oog op de Blijde Inkomste van de aartshertogen Albrecht en Isabella.³ Volgens de traditie stond ook toen het over en weer zweren van trouw en respect centraal in de ceremonieën. Dit moest plaatsvinden op een tijdelijke, fraai versierde stellage, opgericht voor het stadhuis. Daar zou door *haere Hoocheden ... worden geknielt in het doen vanden eedt op het heylige evangelie in seecker schoon missael-boeck, tzy van mynen eerw(eerdich)ste heer den bisscop oft andersins*. De eedsformule werd gelezen met de hand op het opengeslagen boek met de evangelietekst. Vervolgens was *den eedt van trouwicheyt* door de stadsvertegenwoordiging *reciproce te doene, ter presentatie van het boeck*. Enig ritueel zou volgen, *gejuich met luyder stemmen ... Vivent les ducs!*, trompetgeschal en muziek van de *stadt speeluyden ende pijpers*, en felicitaties. *Daerna het boeck ewech genomen synde byden cappelaen oft eenigen prelaet oft bisscop aldaer omtrent*, werden de feestelijkheden voortgezet. Sinds de instelling van het Brabants landcharter met de fraaie naam de 'Blijde Inkomste' of 'Joyeuse Entrée' door Johanna van Brabant en haar echtgenoot Wenzel (Wenceslaus) van Luxemburg in 1356, werd deze 'grondwet' tot 1792 (voor wat betreft de Zuidelijke Nederlanden) telkens weer door de vorsten en hun onderdanen bij wederkerige eed op het evangelie bekrachtigd.⁴ Ook in de aangehaalde Bossche voorbeelden uit 1549 en 1599 staat de eed op het evangelie telkens centraal, waarbij uit de laatste formuleringen blijkt dat het weliswaar een mooi missaal moest zijn maar dat zeker niet vast lag precies welk handschrift zou worden gebruikt. Te 's-Hertogenbosch werd deze plechtige eed volgens overlevering echter niet gezworen op een missaal of evangelieboek, maar afgelegd op een

Kruisigingsminiatur in een missaal door de Wilhelmiëten Arnoldus Schuylen de Eynde (verluchter) en Georgius van Balen (schrijver), 's-Hertogenbosch, klooster Baseldonck, 1515. Huijbergen, Wilhelmiëtenmuseum, bruikleen Bisdóm Breda. Deze miniatur leidde eerder en volgens de auteur ten onrechte - tot de suggestie dat de kruisigingsminiatur in het Rood Privilegeboek ook bij de Bossche Wilhelmiëten vervaardigd zou zijn.

compilatie van teksten. Sinds de late zestiende eeuw is dit het zogenoemde *Rode Privilegeboek*.⁵ Dit rode privilegeboek is een in 1580 gebonden convoluut van merendeels aanzienlijk oudere teksten, zoals afschriften van voor de stad belangrijke akten, brieven en verslagen van verschillende Blijde Inkomsten. Deze verzameling werd geleidelijk opgebouwd. Hoe dat gebeurde valt enigszins te reconstrueren uit vermeldingen in de Bossche stadsrekeningen. Bijvoorbeeld in het jaar 1515 betaalde de stad 's-Hertogenbosch voor *die cop(ie) vanden Incompst dair op*

Kruisigingsminiatuur en het begin van het Johannesevangelie naast de aanvang van de Blijde Inkomste, 'Roode Privilegie-boek', fol. 55av-56r; gebonden 1580; miniatuur en deze tekst eerste helft 15e eeuw. (Oud stadsarchief Den Bosch, inv. Hoekx nr. 21, voorheen inv. v. Zuijlen nr. A 525)

Iniciu lā ewangelij sedm Johanne

In principio erat verbum. Et verbum
erat apud deū. et deus erat verbum.
hoc erat in principio apud deum.
omnia p ipm facta sunt: et sine ip
so factum est nichil. Quod factum
est: in ipso vita erat. Et vita erat
lux hominū. Et lux in tenebris luz:
et tenebre eam nō cōprehenderūt. fuit
nōd nullus a deo: cui nomen erat
christus. hic venit in testimonium
in testimonium p̄hiberet de lumine:
ut dēs crederent p̄ illū. Nō erat ille
lux: sed ut testimonium p̄hiberet de
lumine. Erat lux vera: q̄ illuminat
omne hominē venientem in hunc
mūdum. In mūdo erat et mundus
ipsum factus est: et mūdus eum
nō cognovit. In ipso venit: et lu
men nō receperunt. Quotquot autē
reperunt eum: dedit eis potestātē
filios dei fieri. hys qui credunt in noīe
ius. Qui nō ex sanguinebus neq; ex
voluntate carnis. neq; ex voluntate
vir: sed ex deo nati sunt. Et verbum
factum est: et habitauit in nō
is. Et vidim⁹ gloriā eius: gloriā
quali videntur a patre pleni gracie
et veritatis.

Dus Copie vaud' lant charteren

Iohanne byd' gracie
goids hertoghine van
lutembourch vā lothē
van brabant vā lymbourch
ende margraue des heylchs
kijcs doen Cout ende kenlic allen
luden dat ouermids den scade ende
ouerlast die onsen luden ons lants
van brabant lunderlinghen in
onsen platten lande dagelycs ghe
saet beyde onder ons ende onder
die linaelheren binnen den palen
ons lants van brabant hēscap
ende recht hebbende gids gebreke
van wit ende van bonnisse te doen
also ons onse lant van brabant
gheueynlic getoent heeft. **W**ou
die daer af versien willen ende
met ghedoghen dat des mere
ghelcie hebben beuolen ghehet
ende gheboeden beuelen heten
ende ghebeden mit desen breue
allen rechteren ende ambachten
ons lants van brabant vōrk
die macht hebben den lude recht
ende onrecht te doene. dat zi en
elt van hen die des versocht
zelen werden pēgewelken wit
ende bonnis doen binnen den
naesten derdendaghe na dien
dat die personen daer men ouer
claghende sijn sal gecalengiert
ocht ghehacht sal werden. **E**nde
dat zi ende elt van hen dien per
soen laten verburghen recht te
pleghene van allen saken die mē
hem aenlegghen sal moghe. **D**at
na dlantrecht openbaerlic lūt
of lit niet aen verbourt en is en
soe waer enich rechtē oft ambachtē

onse gened(ig)e here gehult is XL st. Noch vo(er) dextract vander nyeuwer Incompst IJ st.⁶ Deze 40 en 2 stuiver werden dus uitgekeerd voor werk van scribenten ter voorbereiding van de Bossche inhuldiging van Karel v als hertog van Brabant. Niet onwaarschijnlijk is dat ook deze afschriften naar teksten die uit Brussel werden gehaald,⁷ later in het rode privilegeboek zijn samengebonden.

Miniatuur

Wanneer de traditionele eed op het evangelie op dit *Roode Privilegie-boek* werd gezworen, gebeurde dit op de open- geslagen bladen 55av-56r, waar dan links een paginagrote kruisigingsminiatuur staat naast op de rechter bladzijde de aanhef van het Johannesevangelie en het begin van de *Copie vand'lant charteren Iohanne by d'gratien goids hertoghinne van luxembourch, van lotharingen, van brabant, van lymbourch ende marcgravinne des heilichs rycs*. Volgens lokale overlevering werd deze voorstelling van de gekruisigde Christus met de treurende Maria en Johannes opzettelijk beschadigd tijdens de godsdiensttroebelen van de zestiende eeuw. Dit is echter hoogst onwaarschijnlijk; de slechte conditie, of beter gezegd ernstige slijtage, van de miniatuur is ongetwijfeld veroorzaakt door eedsafleggingen met de hand van de zweerder op de kruisigingsvoorstelling. Niet alleen tijdens de betrekkelijk sporadische Blijde Inkomsten gebeurde dit immers, maar ook telkens wanneer nieuwe leden van de Bossche magistratuur hun ambt en verantwoordelijkheden aanvaardden.⁸ En in de loop van de tijd waren dat flinke aantallen.

Datering

Het losse blad met de kruisigingsminiatuur is ingelast als fol. 55a. Wellicht bevond dit blad zich eerder naast het huidige folium 3v, waarop eveneens het begin van het Johannesevangelie staat genoteerd voor exact hetzelfde gebruik als op fol. 56r, en waar het wat datering betreft beter bij past. Hoe dan ook, het eerste deel van het *Roode Privilegie-boek* (fol. 4-55) zal niet heel lang voor het midden van de vijftiende eeuw zijn afgeschreven, het tweede deel (fol. 56-91) ontstond korte tijd later, en in de loop van de latere vijftiende en de zestiende eeuw werden verdere aanvullingen toegevoegd.⁹ De datering van de kruisigingsminiatuur, die uitsluitend op stilistische gronden kan worden gebaseerd, sluit aan bij een ontstaan nog in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Eerder werd volledig ten onrechte een sterke overeenkomst en zelfs een vermoedelijk ontstaan gesuggereerd in het scriptorium van de Wilhelmiëten bij 's-Hertogenbosch.¹⁰ De kruisigingsvoorstelling zou verwant zijn aan die welke de Wilhelmiëten Arnoldus Schuylen de Eynde in 1515 maakte voor een missaal, geschreven door pater Georgius van Balen voor hun eigen klooster Baseldonck bij 's-Hertogenbosch.¹¹ Ook deze volbladminiatuur is ernstig beschadigd door intensief, in dit geval zuiver liturgisch gebruik. De over-

De 'Grameer' of Sint-Servaasklok, sinds 1983 in de Pandhof van de Sint-Servaaskerk te Maastricht. In 1515 gegoten door Willem en Jaspard Moer, klokkengieters uit 's-Hertogenbosch, gewijd 1516, gewicht 6600 kg, grootste diameter 220 cm. Zeer waarschijnlijk is deze grote klok gegoten in verband met de Blijde Inkomst in Maastricht van Karel V als hertog van Brabant.

eenkomst tussen de twee miniaturen reikt evenwel niet verder dan het meest essentiële in de iconografie van de uitgesproken stereotiepe voorstelling: de gekruisigde Christus geflankeerd door de treurende Maria en Johannes, in beide gevallen omkaderd door een alternerend blauw en rood, met wit gehoopte omlijsting, waarvan op de hoeken en halverwege de vier zijden een gouden vierkant is geplaatst; midden onder op de verluchte pagina is in allebei de gevallen een tot een cirkel uitgewerkt gouden kruisje geplaatst met alternerend rood en blauw tussen de kruisarmen. Dit kruisje was bedoeld om de miniatuur te sparen: hierop moest de gebruiker van het manuscript zijn hand leggen, en niet op de kostbare en fraai als herkenbaar tafereel uitgevoerde voorstelling van de kruisiging. De vroeg zestiende-eeuwse Calvarievoorstelling in het Wilhelmiëtenmissaal is gesitueerd op een heuvelpartij in een landschappelijk vergezicht met de stad Jeruzalem op de achtergrond. De strakke omlijsting is aan alle vier de zijden omgeven met een rijk uitgewerkte randversiering van ranken met gekleurde bladeren, enkele bloemen en talloze gouden vruchtjes. In het *Roode Privilegie-boek* is de Calvarievoorstelling geplaatst op een vlakke groene ondergrond tegen een archaïserend fond van alternerend gouden naast rode en blauwe ruitjes. Rond de relatief zware rood/blauw/gouden omlijsting slingeren

fragiele ranken met enkelvoudige rode, blauwe en oranje blaadjes, die uitlopen in met wit gedetailleerde drielobbi-ge blaadjes van dezelfde kleuren. Opmerkelijk is dat de uitgestrekte linkerarm van Christus zo lang is dat diens hand, evenals het uiteinde van de dwarse kruisbalk waartegen deze is vastgenageld, niet binnen het geschilderde kader van de miniatuur blijft maar deze net overlapt, terwijl dat aan de andere kant niet zo is. De hele pagina en met name de figuren van de gekruisigde Christus, Maria en Johannes zijn zwaar beschadigd, en wel zo dat vanuit het midden van het blad naar de linker benedenhoek alles, ook de omlijsting en de ranken van de margeversiering vervaagd en sterk vervuild zijn door de daar telkens weer opgelegde linkerhand van de priester dan wel eedaflegger. De figuur van Maria onder Christus' rechterarm, die verwrongen van verdriet haar gezicht afwendt van haar gedode zoon, werd in later tijd met pen geaccentueerd: haar contouren werden opnieuw en slordig aangezet, en met kraslijnen benadrukt, terwijl over haar voor het middel samengevouwen handen een twee-tal woorden lijken te staan geschreven.

Maastricht

Ook in de andere steden van Brabant legden de hertogen en hun onderdanen wederzijds de eed van trouw af en zwoeren ter bekrachtiging van de Blijde Inkomste op de evangeliën; dit laatste was doorgaans als pars pro toto de begintekst van het Johannesevangelie. In Maastricht, dat tweeherig en verdeeld was in een Luiks en een Brabants deel,¹² vond dit ritueel steeds plaats in de kapittelkerk van Sint-Servatius, uiteraard in bijzijn van zowel de clerus van het kapittel als de stedelijke waardigheidsbekleders met de Brabantse burgemeester voorop. In *De Brabantsche yeeften* staat beschreven hoe in 1407 Anton van Bourgondië bij zijn Blijde Inkomste naar de Servaaskerk werd begeleid, en *daer heft hi/Die Reliquien met grooter lust/Der heileghen weerdichlec ghecust,/Ende sinen behoorliken eet ghe-daen*; ook hertog Jan IV (zonder Vrees) ging, in mei 1417, in *St. Servaes kerke ... Daer wert hi ghehult*.¹³

Uit verschillende bronnen zijn gegevens over deze plechtigheden en vooral over de afgelegde eden bekend, die onder andere werden verzameld door de Luikse hoogschout van Maastricht, Godefridus Augustinus de Collette rond het midden van de achttiende eeuw in zijn omvangrijke stadsgeschiedenis. Hij schreef een hele reeks van de eden af die werden gezworen door bisschoppen, koningen en hertogen, en wel in zijn *Oprecht beginsel, voortganck en vergrootinge van de Stad Maestricht*;¹⁴ bijvoorbeeld p. 494-497, de *Eedt van Philippus Hertogh in sijne blijde incompste Anno 1550*, die de hertog aflegde voor den hoogen Outaer van S. Servaes collegiale kercke ... super sanctis Evangelijis. Opnieuw en naar vast gebruik zwoer de hertog daar trouw aan het Brabantse deel van de stad en beloofde de oude rechten te respecteren, dit weer met de hand op de

tekst van het evangelie. Bij dit alles zal wellicht ook de hierboven vermelde uit 's-Hertogenbosch ingewonnen informatie een rol hebben gespeeld; vermoedelijk betrof dit echter meer de samenstelling van het gezelschap en dergelijke dan het eigenlijke ritueel van deze Maastrichtse Blijde Inkomste, die immers een stevige eigen traditie kende.

Klok

In 1515, toen de latere keizer Karel V op 15 juli te 's-Hertogenbosch zijn eed aflegde *voir den raethuyse op een stillagie aldaer gemaect, omhangen met gruynen lakenen* en hunnerzijds ook de Bosschenaren trouw zwoeren aan de hertog,¹⁵ kwam deze niet tot in Maastricht. Hij was op 24 januari te Leuven ingehuldigd als hertog van Brabant, waarbij hij in het Nederlands de eed had afgelegd, waarna die *Blijde Incomste* in vele andere steden werd herhaald. Stellig met het oog daarop was in Maastricht door de Bossche klokkengieters Willem en Jaspar Moer op 21 juni van dat jaar de grote Servaasklok of 'Grameer' gegoten, gedecoreerd zowel met de Bourgondische ordeketen van het Gulden Vlies met de vuurslagen en de vonkende vuurstenen, als met het gekroonde schild met de dubbelkoppige rijksadelaar van keizer Maximiliaan - en nog niet van Karel, gezien de afgebeelde beugelkroon.¹⁶ Het zou echter nog ruim vijf jaar duren voordat deze grootse klok kon luiden bij gelegenheid van de Maastrichtse inhuldiging van Karel, die pas op 14 oktober 1520 daar werd ingehaald als hertog van Brabant, in feite op weg naar Aken om daar 6 dagen later tot keizer te worden gekroond.¹⁷

Bronnen en literatuur

Dit artikel vormt het 's-Hertogenboschse deel van een uitvoeriger bijdrage over handschriften en reliekhouders waarop eden werden afgelegd: 'Gezwoeren op het kruis of op relieken', te verschijnen in: *Representatie: kunsthistorische bijdragen over vorst, staatsmacht en beeldende kunst, opgedragen aan Robert W. Scheller*, (J.-Chr. Klamt en K. Veelturf eds.), Nijmegen 2004.

- Carolus. *Keizer Karel V 1500 - 1558*, ed. H. Soly & J. Van de Wely (Gent 1999).
- T.J. Gerits, 'De klokgieters Moer in de Zuidelijke gewesten', in: *Bosche Bijdragen* 30 (1970-1971), p. 60-84.
- J.H.J. Geurts, 'Onsser stadt in sulken gedranghe'. *Maastricht tussen Brabant en het rijk 1500-1550* (Nijmegen 1993).
- C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken betreffende de stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch. Derde stuk* ('s-Hertogenbosch 1848).
- B.H.D. Hermesdorf, 'De Vrijheidsgedachte in de Blijde Inkomste van 1356', in: *Standen en Landen/Anciens Pays et Assemblées d'Etats* 19 (Leuven-Paris 1960), p. 15-32.
- B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfstij* (Nijmegen 1980).
- *In Buscoducis 1450 - 1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance*, A.M. Koldewij (ed.), (Maarssen/'s-Gravenhage 1990).
- A.M. Koldewij, *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de Middeleeuwen* (Assen/Maastricht 1985).
- A.M. Koldewij, 'Bourgondiërs in de hertogstad', in: A.M. Kol-

deweyj (ed.), *In Buscoducis 1450 - 1629. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* (Maarssen/'s-Gravenhage 1990), 11 (Bijdragen), p. 365-376.

- R. Kroos, *Der Schrein des heiligen Servatius in Maastricht und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel* (München 1985).
- A.M. van Lith-Droogleever Fortuijn, J.G.M. Sanders & G.A.M. Van Synghel (eds.), *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag 1997).
- P.I.J.G.M. van Loon-Van de Moosdijk, 'GOET ENDE WAEL GHERAECT'. Versieringsmotieven op luid- en speelklokken uit Middeleeuwen en Renaissance in het hertogdom Brabant (1300 tot 1559) (Nijmegen 2004).
- L.P.L. Pirenne, 's-Hertogenbosch en de Blijde Inkomste', in: *Standen en Landen / Anciens Pays et Assemblées d'Etats* 19 (Leuven-Paris 1960), p. 35-92.
- A. Schaepkens, 'Annales de la Ville de Maestricht', in: *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique* 17 (1860), p. 202-214.
- P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, (Hilversum 2000).
- H.W.J. Volmuller, *Nijhoffs Geschiedenislexikon Nederland en België* ('s-Gravenhage/Antwerpen 1981).
- J.F. Willems (ed.), *Les gestes des Ducs de Brabant*, 3 delen (Bd. III J.H. Bormans, ed.) (Brussel 1839-1869).

* Jos Koldewey is hoogleraar kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen

Noten

- 1 Hermans 1848, p. 661-664; Pirenne 1960, p. 77-78.
- 2 Koldewey 1985, p. 10, p. 263, p. 270; Geurts 1993, p. 327-328.
- 3 Hermans 1848, p. 711-731; Pirenne 1960, p. 79-92.
- 4 Hermesdorf 1960, p. 30; Volmuller 1981, p. 84.
- 5 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, oud-archief inv. v.Zuijlen A 525 (Hoekx nr. 21). Pirenne 1960, p. 51 afb. 2; *In Buscoducis* 1990, p. 58-59 cat. 17 (F.A.C. Haans).
- 6 Pirenne 1960, p. 59.
- 7 Pirenne 1960, p. 55.
- 8 Pirenne 1960, p. 76.
- 9 Notities Valentijn Paquay, senior-archivist Stadsarchief 's-Hertogenbosch.
- 10 *In Buscoducis* 1990, p. 58-59, p. 333 (cat. 17, F.A.C. Haans).
- 11 Huijbergen, Wilhelmiënmuseum.
- 12 Ubachs 2000, p. 86, p. 95.
- 13 Willems 1839, p. 25, p. 287-288; Kroos 1985, p. 333.
- 14 Rijksarchief in Limburg, Handschriftencollectie nr. 11.
- 15 *Kroniek van Peter van Os* 1997, p. 338.
- 16 Gerits 1970-1971, 76-77; Koldewey 1990, p. 371-372; Van Loon-Van de Moosdijk 2004.
- 17 Schaepkens 1860, p. 212; Geurts 1993, p. 98; *Carolus* 1999, p. 18.